

Medijska i informacijska pismenost – Politike i prakse

Uvod u istraživački izvještaj –
Bosna i Hercegovina

Regionalna konferencija
Novi Sad, 23. novembar 2018. godine

Ovaj izvještaj je produciran uz finansijsku podršku Evropske unije. Sadržaj izvještaja je isključivo odgovornost partnera projekta "Mediji za građane – građani za medije" i autorice i ni pod kojim okolnostima se ne može smatrati da odražava stavove Evropske unije.

Medijska i informacijska pismenost u Bosni i Hercegovini: brojne inicijative civilnog sektora i nedostatak javnih politika

Sanela Hodžić,
Mediacentar Sarajevo

1. Uvod

Razvoj medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (BiH) još uvijek je u začecima. Prije svega, javni sektor nije suštinski angažovan na uspostavi politika i mehanizama za sistemski razvoj medijske i informacijske pismenosti. U javnim politikama u BiH medijska i informacijska pismenost još uvijek nije u potpunosti prepoznata kao ključan preduslov demokratizacije bosanskohercegovačkog društva, ali se u pojedinim strateškim dokumentima spominju neki od s njom povezanih koncepata. Tako se u strateškim dokumentima u oblasti obrazovanja u BiH, naprimjer, navodi potreba za razvojem kompetencija za pristup informacijama, kritičko razmišljanje i korištenje informacijskih tehnologija za učešće u zajednici,¹ dok se u Politici razvoja informacionog društva BiH (2017–2021) ukazuje na “nizak nivo digitalne pismenosti i vještina” i ističe potreba za unapređenjem digitalne pismenosti i kompetencija u oblasti informacijsko-komunikacijskih tehnologija (u daljnjem tekstu: IKT). U Politici sektora emitiranja (2006) medijska pismenost se samo spominje kao ključni faktor u smanjenju rizika od digitalne podijeljenosti.

Međutim, posvećenost države razvoju medijske i informacijske pismenosti (u daljnjem tekstu: MIP) još uvijek nije odmakla dalje od ovog deklarativnog prepoznavanja njene važnosti, te nikada nisu preciznije definisane aktivnosti i strateški ciljevi u oblasti unapređenja MIP-a. Prije svega, nadležne institucije nisu donijele sistemski rješenja u okviru obrazovnog sistema, koja bi ciljeve medijskog i informacijskog opismenijavanja trajno utkala u djelovanje obrazovnih institucija. MIP je još uvijek vrlo slabo uključen u kurikulum osnovnih i srednjih škola.² Kroz programe formalne edukacije učenici su djelomično upoznati sa različitim medijskim formama i sa osnovama korištenja novih tehnologija, ali posebno nedostaje nastojanje da se među učenicima razviju kritičko mišljenje, vještine razumijevanja, kritičke analize i produkcije medijskih sadržaja. U obrazovanju nastavnika kadra teme povezane sa MIP-om dio su vrlo ograničenog broja časova i njihov kvalitet se ocjenjuje skromnim (Tajić 2013).³

¹ Stimuliranje kritičkog mišljenja, vještina pristupa i korištenja informacija, te korištenje informacijskih tehnologija, naprimjer, spominju se među komponentama savremene nastave u Strategiji razvoja obrazovanja Republike Srpske za period 2016–2021, dok se u Principima i standardima u oblasti obrazovanja odraslih u BiH iz 2014. godine spominje “sposobnost odraslih da razumiju i koriste medijske i druge informacije...” (str. 6). U dokumentu Strateški pravci razvoja obrazovanja u BiH s planom implementiranja 2008–2015. godine, spominje se potreba za modernizacijom obrazovnog procesa, uključujući podsticanje kritičkog mišljenja.

² Tek dvadesetak časova tokom osnovnoškolskog obrazovanja posvećeno je temama vezanim za medijsku pismenost, i to u okviru školskih predmeta poput maternjeg jezika, likovnog obrazovanja i informatike, a u srednjim školama MIP dio je predmeta demokratija i ljudska prava, sa dva časa posvećenim slobodi izražavanja i dva časa posvećenim ulozi medija u demokratiji (Tajić 2013, 58–59).

³ Neki od pedagoških fakulteta imaju časove posvećene medijskoj pismenosti u okviru jezičkog i pedagoškog obrazovanja i/ili kao izborni predmet medijska kultura. Drugi programi za obrazovanje nastavnika ne uključuju značajno razvoj MIP-a (vidjeti, npr. Dedić Bukvić 2016, 73–96), ali, npr., dva fakulteta žurnalistike imaju predmet medijska pismenost.

Posljedično, među nastavnim kadrom informacijska pismenost je još uvijek slabo razvijena, posebno u pogledu sposobnosti procjene pouzdanosti i kvaliteta informacija (Vehab i Mavrak 2016).

Biblioteke uglavnom nemaju kapacitete, niti sistematski doprinos razvoju MIP-a spada u njihove formalne dužnosti, iako nije neuobičajeno da bibliotekari univerzitetskih biblioteka drže predavanja za studente o potrazi za informacijama i njihovom korištenju. Arhivističke i muzeološke studije u kontekstu informacijskih i komunikacijskih nauka ne postoje (Vajzović i dr. 2018).

U oblasti regulacije sektora emitovanja napravljen je značajan napredak. Regulatorna agencija za komunikacije BiH (RAK) je prva javna institucija koja prije desetak godina počinje koristiti pojam “medijska pismenost” i od tada je naručila relevantne studije, usvojila pravila i razvila smjernice za emitovanje, prvenstveno sa ciljem zaštite maloljetnika i potrošača,⁴ te organizovala događaje i kampanje.⁵ U septembru 2018. godine, potpisivanjem “Memoranduma o razumijevanju na zaštiti i promociji prava djeteta u BiH” s predstavnicima UNICEF-a, RAK je, između ostalog, najavio da će posvetiti posebnu pažnju sadržajima za djecu,⁶ na čije emitovanje su javni radio i TV-emitere obavezani.⁷ Planirana je kampanja podizanja svijesti o kontrolisanju sadržaja kojima su izloženi maloljetnici, objavljivanje brošure o zaštiti djece i maloljetnika, kao i analiza kvalitativne i kvantitativne zastupljenosti dječijeg, obrazovnog, te programa namijenjenog manjinama i ranjivim grupama stanovništva i programa prilagođenog osobama sa invaliditetom.⁸ RAK objavljuje informacije o radio i TV-emitere, kao i izvještaje o kršenju profesionalnih normi, čime javnosti dijelom omogućava uvid u medijske prakse.⁹

Organizacije civilnog društva, međutim, posljednjih godina ukazuju na potrebu za boljom regulacijom transparentnosti vlasništva i finansiranja medija.¹⁰ Kroz sistem regulacije sadržaja radio i TV-emitera (kojim rukovodi RAK), odnosno samoregulacije *online* i štampanih medija (koju nadgleda Vijeće za štampu BiH – VZŠ), utvrđene su profesionalne norme koje mediji trebaju pratiti.

⁴ Kodeks o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija (2016) uključuje pravila zaštite identiteta maloljetnika, označavanja sadržaja prema primjerenosti za maloljetnike (kakva postoje još od 2013. godine), a objavljene su i smjernice za kategorizaciju sadržaja i dodatna dva elaborata (dostupni na: <https://www.rak.ba/bos/index.php?uid=1274081346>). Pored toga, Kodeks o komercijalnim komunikacijama (2016) uključuje pravila čiji je cilj zaštita potrošača, poput zabrane skrivenog oglašavanja. Kodeksi i pravila dostupni su na web-stranici RAK-a: <https://www.rak.ba/bos/index.php?uid=1324649058>.

⁵ Neke od aktuelnih tema su: *online* sigurnost, klasifikacija sadržaja na *online* platformama poput YouTubea, prilagođavanje medijskih i telekomunikacijskih usluga osobama sa invaliditetom. RAK od 2011. godine učestvuje u organizaciji Dana sigurnijeg interneta, u saradnji sa Ministarstvom sigurnosti BiH, organizacijom Save the children, te nizom saradnika. Tokom 2018. godine RAK je održao i radionicu za novinare i zaposlene u telekomunikacijskim kompanijama o prilagođavanju tehnologija i usluga osobama sa invaliditetom. Izvor: Lea Čengić Tajić, intervju 20. 9. 2018.

⁶ Predrag Kovač, direktor RAK-a, u izvještaju objavljenom na platformi “Za svako dijete”, 13. 9. 2018, dostupnom na: <http://www.zasvakodijete.ba/djeca-u-medijskom-okruzenju-unicef-bih-i-regulatorna-agencija-za-komunikacije-rak-potpisali-memorandum-o-zastiti-i-promociji-prava-djeteta-u-bih/>.

⁷ Javne televizije u BiH su obavezane na emitovanje minimalno 6% dječijeg programa sedmično, a javne radiostanice na 4% dječijih sadržaja sedmično (Pravilo 77/2015, član 29, stav 2; Pravilo 76/2015, član 28, stav 2).

⁸ Izvor: Lea Čengić Tajić, RAK, intervju 10. 9. 2018.

⁹ Godišnji izvještaji RAK-a o kršenju pravila dostupni su na web-stranici RAK-a: <https://www.rak.ba/bos/index.php?uid=1272548169>, kao i kontakt-informacije i imena direktora i glavnih urednika emitera.

¹⁰ O jednoj od tih inicijativa vidjeti više na web-stranici Mediacentra Sarajevo, dostupno na: <http://media.ba/bs/vijesti-i-dogadaji-vijesti/potrebn-i-zakoni-o-medijskom-vlasnistvu-i-finansiranju-medijske-u-bih/>.

Sistem funkcioniše na osnovu prigovora građana o medijskim sadržajima, dok RAK povremeno provodi i djelomične monitoringe sadržaja.¹¹ Broj prigovora koje je VZŠ godišnje primao rastao je sa dvocifrenog broja ranih 2000-ih, na između 200 i 300 tokom posljednjih pet godina, što može biti indikator povećane svijesti javnosti o žalbenoj proceduri. Pohvalno je i to što, za razliku od RAK-a, VZŠ na vidljivom mjestu na početnoj web-stranici objašnjava proceduru ulaganja prigovora. Međutim, bez dodatnog djelovanja na razvoju vještina medijske i informacijske pismenosti među bosanskohercegovačkim građanima, potencijali ovakvih mehanizama, kao i aktivnog učešća građana u komunikacijskim procesima općenito, ostaju slabo iskorišteni.

Važan podsticaj za značajan angažman RAK-a u ovoj oblasti bila je, između ostalog, i činjenica da se aktivnoj ulozi regulatora u podsticanju medijske i informacijske pismenosti pridaje velika važnost u međunarodnim standardima audiovizuelne politike.¹²

Druga javna tijela nisu pratila taj primjer, iako postoje međunarodne preporuke za države članice Evropske unije da, između ostalog, otvore debatu o integraciji medijske pismenosti u obrazovne kurikulume, da podrže sistematska istraživanja, te da kroz treninge i informisanje razviju svijest o evropskom audiovizuelnom naslijeđu i o postupanju s privatnim podacima *online* (Evropska komisija 2009). Premda za razliku od država Evropske unije¹³ javni sektor u BiH nije aktivan u ovoj oblasti, pojedine institucije provode izolovane aktivnosti. Važan je primjer aktuelna inicijativa Ministarstva komunikacija i saobraćaja Republike Srpske (RS), u saradnji sa Ministarstvom obrazovanja i kulture RS-a, Pedagoškim institutom RS-a i javnim emiterom Radio-televizijom Republike Srpske, čiji je ključni aspekt kampanja podizanja svijesti o novim tehnologijama i potencijalno štetnim sadržajima (nasilje, reklame, stereotipi, pornografija), regulacijom i samoregulacijom (strategije i zakoni, etički kodeksi medija i oglašivača), a koja će biti provedena među učenicima sedmih razreda nekoliko osnovnih škola, njihovim nastavnicima i roditeljima, u školskoj godini 2018–2019. Riječ je o značajnoj inicijativi koja je poduzeta, bez za to posebno namijenjenih sredstava, zahvaljujući entuzijazmu pojedinaca unutar Ministarstva.¹⁴ Međutim, ovakvo djelovanje ima ograničen domet bez razvoja sveobuhvatnih javnih politika. Pozitivan korak ka razvoju politika je nedavno artikulisana namjera za razvojem strategije medijske pismenosti. Na prijedlog UNESCO-a,¹⁵ Ministarstvo civilnih poslova BiH je donijelo odluku o izradi državne strategije razvoja medijske i informacijske pismenosti, ali za sada nisu pokrenute aktivnosti na razvoju strategije. Kao razlog se prije svega navodi činjenica da Vijeće ministara djeluje u posljednjoj godini aktuelnog saziva.¹⁶

¹¹ RAK može izreći upozorenja, novčane kazne, suspenzije ili ukidanje dozvola za emitovanje, dok Vijeće za štampu djeluje na samoregulatornom principu, tj. volji medija da djeluju u skladu sa odlukama Vijeća i izbrišu ili objave ispravke problematičnih sadržaja.

¹² Vidjeti prije svega AVMS Direktivu 2010/13/EU, kao i Preporuke Evropske komisije (2009/625/EC).

¹³ U EU je identifikovano ukupno 939 ključnih aktera za medijsku i informacijsku pismenost, od čega 175 aktera iz javnih institucija i 161 iz akademije. Vidjeti više u European Audiovisual Observatory, 2016.

¹⁴ Aktivnosti Agencije za zaštitu ličnih podataka, naprimjer, fokusirane su na zaštitu maloljetnika. Tokom školske godine 2017/2018, održane su prezentacije za učenike 6. razreda u 27 osnovnih škola u BiH o tome na koji način se zaštititi od zloupotrebe ličnih podataka na internetu. Izvor: Una Kurtić Demir, Agencija za zaštitu ličnih podataka, sastanak održan 10. 8. 2018. godine. Ministarstvo prosvjete i kulture RS-a radi na opremanju osnovnih škola u RS-u laptopima, mrežnom opremom i softverima.

¹⁵ U sklopu projekta “Izgradnja povjerenja u medije u jugoistočnoj Evropi i Turskoj”, koji u periodu 2017–2019. finansiraju EU i UNESCO.

¹⁶ Radna grupa za razvoj strategije treba uključiti članove koje predlože entitetska ministarstva, kao i predstavnike šire i ekspertske javnosti (civilni sektor, mediji, eksperti u obrazovanju, medijima,

U ovom trenutku nije moguće potvrditi da li će nova vlada, nakon izbora u oktobru 2018. godine, pokazati volju za razvoj ovog strateškog dokumenta.

Za sada, još uvijek postoji nedostatak volje i kapaciteta za širi i supstancijalniji angažman. Međutim, s obzirom na veliki značaj koji se posljednjih godina pripisuje medijskoj pismenosti u kontekstu djelovanja Evropske unije,¹⁷ ali i značajan fokus civilnog društva na ova pitanja, i javna tijela će u nastojanju da demonstriraju vlastiti demokratski kredibilitet prije ili kasnije morati djelovati u ovoj oblasti. Medijska i informacijska pismenost razmatra se u kontekstu pridruživanja Evropskoj uniji, prvenstveno u Poglavlju 10 (Informacijsko društvo i mediji), gdje se među pravnom stečevinom EU koju se države kandidati obavezuju preuzeti navode, između ostalog, preporuke Evropske komisije o medijskoj pismenosti iz 2009. godine (2009/625/EC). Amira Lazović, šefica Sektora za usklađivanje pravnog sustava Direkcije za evropske integracije, smatra da u integracijskim procesima prije svega nedostaje plan usklađivanja zakonodavstva: “gdje bismo mi sa jednim takvim dokumentom znali u kojem periodu trebamo konkretno da preuzmemo određenu direktivu koja je vezana direktno ili indirektno za medijsku i informacijsku pismenost” i gdje bi se osiguralo koordinirano i strateško djelovanje različitih nadležnih institucija.¹⁸

1.1. Prepreke za razvoj sistemskih rješenja

Ključna prepreka i faktor koji obeshrabruje inicijative za razvoj politika MIP-a u okviru djelovanja javnog sektora jeste složenost administracijske strukture u BiH, uz rascjepkane, preklapajuće i manjkave nadležnosti u oblastima relevantnim za MIP. Inicijative za razvoj sveobuhvatnih politika neizbježno će se suočiti s takvim složenim sistemom nadležnosti ali i nedostatkom političke volje za međusobnu saradnju i koordinaciju. To je naročito slučaj u sektoru obrazovanja, gdje su nadležnosti podijeljene između četrnaest ministarstava (Ministarstva civilnih poslova BiH, entitetskih ministarstava obrazovanja, Odjeljenja za obrazovanje Vlade Brčko distrikta, a zatim u Federaciji BiH i između deset kantona).¹⁹ Ni u pojedinačnim administrativnim jedinicama za sada nismo vidjeli primjere značajne integracije koncepta MIP-a u obrazovne kurikulume, što se može pripisati prije svega nedostatku resursa i interesovanja donosilaca odluka.

1.2. Doprinos razvoju MIP-a u BiH iz IKT i civilnog sektora

Doprinos razvoju MIP-a u BiH dijelom daju sektor informacijskih i komunikacijskih tehnologija (IKT) i organizacije civilnog društva. Telekomunikacijske i kompanije iz oblasti informacijskih tehnologija (u daljnjem tekstu: IT kompanije) organizuju povremene edukacije, mahom sa ciljem razvijanja vještina korištenja IT tehnologija,

informatičkom društvu, bibliotekarskoj djelatnosti itd). Izvor: Amira Redžić, Ministarstvo civilnih poslova BiH, sastanak održan 27. 9. 2018.

¹⁷ Zaključci i preporuke Evropske unije idu u pravcu monitoringa medijske pismenosti, podržavanja istraživanja u ovoj oblasti i podsticanja država članica da preduzmu potrebne mjere za promociju medijske pismenosti (vidjeti, naprimjer, Evropska komisija 2009, Vijeće Evropske unije 2009). Dana 25. juna 2018. godine Evropska komisija je pokrenula Digitalnu agendu za zapadni Balkan sa ciljem podrške tranziciji u digitalnu ekonomiju i unapređenja usluga, ekonomskog rasta i razvoja tržišta rada (više u saopćenju na http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-4242_en.htm).

¹⁸ Sastanak održan 16. 10. 2018.

¹⁹ Ministarstvo obrazovanja Republike Srpske ima primarno nadležnosti za sve nivoe edukacije na teritoriji Republike Srpske, a nadležnosti Ministarstva obrazovanja Federacije BiH ograničene su uglavnom na koordinaciju između deset kantonalnih ministarstava. Slično tome, nadležnosti za legislativne izmjene u sektoru obrazovanja imaju parlamentarna tijela na nivou države, dva entiteta i Brčko distrikta i deset kantona.

dok su organizacije civilnog društva najaktivnije u promociji vještina kritičkog razmišljanja i medijske produkcije. Organizacije civilnog društva ustvari su do sada jedini društveni sektor u BiH koji je aktivno djelovao na razvoju i implementiranju različitih edukativnih programa, istraživanjima i podizanju svijesti u ovoj oblasti. Kroz dugogodišnji angažman, civilni sektor je razvio vještine MIP-a među različitim ciljnim grupama, povećao uvid javnosti u aktuelne politike i trendove u ovoj oblasti, te razvio značajne resurse koji mogu biti osnova za buduće djelovanje.

Međutim, treba prepoznati i ograničenja koja proizlaze prije svega iz nedostatka sveobuhvatnih uvida u dosadašnje inicijative i resurse, zbog čega je teško uspostaviti temelje za kvalitetan budući angažman. Prema tome, postoji potreba da se sažmu i sintetiziraju dosadašnja iskustva i da se dostupni resursi učine lako dostupnim, ne samo kako bi se unaprijedilo djelovanje civilnog sektora, već, u perspektivi, kako bi se javnom sektoru omogućilo da u budućim inicijativama MIP-a koriste resurse i znanja razvijena kroz dugogodišnji angažman organizacija civilnog društva.

1.3. Tematski fokus istraživanja u Bosni i Hercegovini: Djelovanje civilnog sektora na razvoju MIP

Izveštaj o istraživanju kojeg ćemo predstaviti u narednim poglavljima fokusiran je na analizu djelovanja civilnog sektora u BiH na razvoju medijske i informacijske pismenosti. Pritom se nastoje predstaviti i analizirati orijentacija i vrsta angažmana organizacija civilnog društva, razvijeni i potrebni resursi, saradnja i razmjena sa javnim i sa medijskim sektorom, te perspektive za buduće djelovanje u ovoj oblasti.

Izveštaj je zasnovan na kvalitativnom istraživanju koje je uključivalo primarno istraživanje obavljeno u periodu august-oktobar 2018. godine – polustrukturirane dubinske intervju sa ekspertima (šest obavljenih intervju), upitnike koje su popunili predstavnici civilnog sektora (pet popunjenih od 12 poslanih upitnika), dodatnu e-mail komunikaciju (sa tri respondenta), uvide sa sastanaka s predstavnicima javnog sektora (četiri sastanka) i predstavnicima organizacija civilnog društva (jedan *online* sastanak), kao i analizu sekundarnih izvora o medijskoj i informacijskoj pismenosti u BiH, regionu i zemljama EU. Zbog malog uzorka rezultati i zaključci nisu reprezentativni za sve aktere i sve pojave u ovoj oblasti u BiH, ali sastav respondenata obuhvata ključne aktere u oblasti medijske i informacijske pismenosti i u povezanim oblastima, što omogućava uvide u neke od važnih obrazaca djelovanja u oblasti medijske i informacijske pismenosti.